

نقش تعالیم اسلام در کاهش بحران‌های زیست محیطی

طیبه اکبری راد

استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال

تاریخ دریافت: ۹۱/۳/۲۰ تاریخ پذیرش: ۹۱/۷/۲۹

چکیده

تخریب محیط زیست در سراسر جهان یکی از سه دغدغه اصلی انسان است. در نتیجه حوادث آثار گسترده که منجر به خسارات فیزیکی، تخریب حیات، و یا تغییرات وسیع در محیط زیست می‌شود، رخ می‌دهد. این وقایع می‌توانند خسارات زیادی به اموال، زندگی، اقتصاد و فرهنگ مردم وارد کند. بعضی از این بحران‌های اخیر در این مقاله آورده شده است. بیشتر این وقایع اگر نه تمامی آنها نتیجه دخل و تصرف لجام گسیخته انسان در محیط زیست و بهره‌کشی بی حد و حصر او از منابع طبیعی است. از منظر اسلام مالک مطلق طبیعت و مخلوقات، خداوند متعال و انسان خلیفه او بر روی زمین است. خلیفه و نماینده بودن انسان اقتضا می‌کند که تصرف او در زمین همانند تصرف امانت دار باشد. طبیعت ملک خاص هیچ یک از نسل‌های بشری نیست تا هر طور که خواست در آن تصرف کند، بلکه میراث همه بشر است که از نسلی به نسل دیگر به ارث می‌رسد. لازمه امانت داری انتقال محیط پاک و سالم به نسل‌های بعدی است. از منظر قرآن کریم همان‌طور که انسان دارای کرامت است، همه موجودات طبیعت نیز مقدسند زیرا همه اجزای طبیعت تسبیح گوی حق هستند. بر این اساس، انسان در مقابل همه چیز، از جمله حیوانات و طبیعت اطراف خود مسئولیت دارد. مهم‌ترین وظیفه انسان در قبال طبیعت اصلاح در زمین و اجتناب از فساد در آن است. یکی از وجوه اصلاح زمین، عمران و آبادی است. منظور از عمران در زمین، تأمین اصول زیست محیطی برای حیات همه موجودات زنده است. احکام اسلام درباره محیط زیست فراوان و متنوع است. انسان به موجب این احکام موظف است از آلوده کردن آب و خاک و هوا پرهیز کرده، درخت کاشته و با حیوانات با رأفت و مهربانی رفتار کرده، از آنها حمایت کند و تنوع زیستی را برهم نزند.

کلید واژه

محیط زیست، روایات، طبیعت، قرآن، معنی شناسی، تفسیر موضوعی

سر آغاز

تخریب محیط زیست نیز سرعت گرفت. دخل و تصرف لجام گسیخته انسان در محیط زیست و بهره‌کشی بی حد و حصر او از منابع طبیعی در یک قرن گذشته منجر به وقایع و فجایع زیانبار بیشماری در زمین شده است. اگرچه از دهه ۱۹۷۰ میلادی با شکل‌گیری سازمان‌های حفاظت محیط زیست در سطوح بین‌المللی و ملی و برگزاری کنفرانس‌های سران، توجه زیادی به حفظ محیط زیست معطوف شد ولی معضلات جهانی، منطقه‌ای، کشوری و محلی محیط زیست همچنان در حال افزایش است. جهان امروزه شاهد مسائلی مانند تغییرات آب و هوایی و گرم شدن کره زمین در اثر تشدید اثر گلخانه‌ای، سوراخ شدن لایه ازن، فقر و گرسنگی، تخریب جنگل‌ها و مراتع، انباشت پسماندهای خطرناک و انتقال برون مرزی آنها، کاهش تنوع زیستی و افزایش گونه‌های در معرض خطر، افزایش سوانح طبیعی مانند سیل و طوفان، خشک شدن تالاب‌ها، از بین رفتن زیستگاهها، بیابان‌زایی، باران‌های اسیدی،

محیط زیست شامل تمام مواردی است که در اطراف ما قرار دارد و به محیط زیست انسان ساخت و طبیعی تقسیم می‌شود. بنابراین محیط زیست یک موضوع فراگیر بوده و شامل منابع طبیعی، منابع انسان ساخت، اقتصاد، فرهنگ، روابط اجتماعی و نظام سیاسی می‌شود. انسان برای رشد و تعالی خود به محیط زیست سالم نیازمند است. در محیط زیست سالم تمام عوامل درگیر، در تعادل اکولوژیکی با یکدیگر قرار دارند. تخریب محیط زیست یعنی بر هم زدن این تعادل. این تعادل در محیط‌های طبیعی زمین، مثل آب و خاک و هوا به صورت خدادادی نهفته است. انسان با دخل و تصرف بی رویه و خارج از ظرفیت تحمل محیط، آن را برهم زده و باعث تخریب محیط زیست می‌شود.

تخریب محیط زیست یعنی تخریب زیستگاه انسان. با شروع انقلاب صنعتی، تسلط انسان بر طبیعت بیشتر شد و به موازات آن

حدود ۳۰۰ تا چهارصد هزار نفر در اثر این واقعه جان خود را از دست خواهند داد (Chernobyl, 2012). در دهم جولای ۱۹۷۶ انفجار یک شرکت شیمیایی در مدای ایتالیا باعث پخش دیوکسین در فضای اطراف کارخانه شد. این امر منجر به خسارات فراوان بهداشتی و زیست محیطی شد (Seveso, 2012). در دسامبر ۱۹۵۲ دودمه غلیظ لندن که تا مارس ۱۹۵۳ باقی ماند حداقل باعث مرگ ۱۲ هزار نفر شد (London Smog, 2012). در انتهای قرن ۲۰ و شروع قرن ۲۱ وقایع زیادی منجر به نشت نفت در جهان شد، که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از واقعه ۱۶ مارس ۱۹۷۸-تانکر آماکو کادیز. در این واقعه ۲۳۰ هزار تن نفت خام در کانال انگلستان تخلیه شد و ۳۰۰ کیلومتر مربع سواحل و حیوانات دریایی را نابود کرد (Amoco, 2012). در ۶ جولای ۱۹۸۸ انفجار سکوی پایپر آلفا منجر به مرگ ۲۴۰ نفر شد. در سال ۱۹۸۹ تانکر آمریکایی اگزان والدز باعث نشت نفت در سطحی معادل ۴۱ هزار تا ۱۳۲ هزار متر مربع و آلودگی ۱۹۰ کیلومتر ساحل شد. در اثر این واقعه حدود ۲۵۰ هزار پرنده دریایی، ۲۵۰ عقاب دریایی و ۲۸۰۰ سمور دریایی و ۲۲ نهنگ تلف شدند. جنگ خلیج فارس در اوت ۱۹۹۰ منجر به بزرگترین نشت نفت در تاریخ جهان شد. مکان دفن پسماندهای شیمیایی در لاو کانال آمریکا منجر به وارد آمدن جراحات و خسارت‌های بهداشتی و زیست محیطی به ساکنان و مناطق اطراف شد. نشت سیانید در معدن طلای بایامار ۱۰۰ هزار متر مکعب فاضلاب با غلظت بالای سیانید در محیط پخش شد. این مقدار ۴۰ تا ۶۰ برابر حد آستانه است. بحران جنون گاوی در اروپا در سالهای ۱۹۸۹ و ۲۰۰۳ و اخیراً در آمریکا، واقعه انفجار نیروگاه هسته‌ای تری مایل آیلند در ۲۸ مارس ۱۹۷۹، نمونه‌های دیگری از این فجایع زیست محیطی هستند (McKinney, 2003).

چرا امروزه بشر شاهد چنین فجایع زیست محیطی است؟ چرا بشری که کرات دیگر را تسخیر کرده است و در ژرفای اقیانوس‌ها به تحقیق و اکتشاف می‌پردازد در برخورد با مسائل زیست محیطی چنین ضعیف عمل می‌کند. کمبود علوم و فناوری، بخصوص در کشورهای صنعتی نمی‌تواند دلیل قانع‌کننده‌ای برای وجود این معضلات باشد. حتی در ایران هم کمبود منابع علت اصلی این معضلات نیست. به نظر می‌رسد که ریشه بسیاری از مسائل، عدم توجه به معنویت در ارتباط میان انسان و محیط زیست است. بحران زیست محیطی تبلور خارجی بیماری و رنجی داخلی است. این بیماری دیرزمانی است که انسان مدرن را به ستوه آورده، انسانی که

گسترش ریزگردها، آلودگی منابع آبهای سطحی و زیرزمینی و بحران‌های انرژی در سطوح مختلف بین‌المللی و ملی است (Thomas, Ashton, 1984). در ایران مشکلات زیست محیطی فوق در سطوح ملی - منطقه‌ای و محلی مشاهده می‌شوند. بر اساس گزارش کمیسیون کشاورزی آب و منابع طبیعی مجلس شورای اسلامی، میزان فرسایش خاک در ایران ۲ میلیارد تن در سال و معادل ۱۶/۷ تن در هکتار بر آورد شده است (سه برابر شاخص جهانی). ۴۱/۵ درصد شهرهای کشور و ۱۲/۷ درصد آبادی‌ها در حدود یک میلیون هکتار از اراضی زراعی، ۲۰۰۰ رشته قنات و بخش چشمگیری از راههای ارتباطی کشور در معرض خطر سیل قرار دارند. میانگین تخریب جنگل‌های کشور بالغ بر ۲۶/۹ هزار هکتار در سال است. میزان مراتع فقیر و خیلی فقیر کشور در ۳۰ سال گذشته ۳/۵ برابر شده، در حالی که میزان مراتع خوب نصف شده است. تخریب مراتع و از بین رفتن پوشش گیاهی منجر به افزایش فرسایش خاک و وقوع سیل‌های ویرانگر در سالهای اخیر شده است. سطح اراضی بیابانی کشور ۳۲/۵۷ میلیون هکتار است. که ۱۹/۵ میلیون هکتار آن در معرض فرسایش بادی و ۵ میلیون هکتار آن را کانون‌های بحرانی فرسایش بادی تشکیل می‌دهد (کمیسیون کشاورزی، ۱۳۸۸). خشک شدن تالاب‌ها و دریاچه‌ها مثل دریاچه ارومیه پدیده گرد و خاک، آلودگی منابع آبی، باتلاقی شدن تالاب انزلی، معضلات پسماندهای شهری، روستایی و صنعتی و آلودگی هوا در شهرهای بزرگ مواردی هستند که در عرصه محیط زیست کشور اتفاق افتاده است (اداره کل قوانین، ۱۳۹۰).

فجایع زیست محیطی زیادی در جهان رخ داده است (Lomborg, 1998) که در ادامه به چند واقعه مهم اشاره می‌شود. انفجار شرکت یونیون کارباید تولید کننده حشره کش در بوپال هند باعث پخش ۱۵ تن متیل ایزوسیانید در اطراف کارخانه به مساحت ۳۰ مایل مربع و کشته شدن فوری ۴۰۰۰ نفر و جراحت ۵۰۰۰۰ نفر در سوم دسامبر ۱۹۷۴ شد. هنوز بیش از صد هزار نفر از این واقعه رنج می‌برند و سالانه بیش از ده نفر جان خود را از دست می‌دهند. این فاجعه بدترین فاجعه زیست محیطی صنعتی در جهان است (Bhopal, 2012). انفجار نیروگاه هسته‌ای چرنوبیل در ۲۶ آوریل ۱۹۸۶ در اوکراین، منجر به آزاد سازی ابر حاوی ۲۵۰ کوری مواد رادیواکتیو در جو شد. یک روز بعد این ابر به اروپا (کشور سوئد) رسید و این واقعه منجر به مرگ ۳۱ نفر و تخلیه ۱۳۵ هزار نفر در شعاع ۳۰ کیلومتری نیروگاه شد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که

عملی خود تابع مستخلف عنه باشد؛ برابر علم او اندیشه پیدا کند و مطابق اراده او صاحب انگیزه شود. اگر موجودی دعوی خلافت کند ولی مطابق مستخلف عنه نیندیشد و انگیزه پیدا نکند، او در ادعا صادق نیست، بلکه غاصبانه بر کرسی خلافت تکیه زده است. مهم‌ترین عنصر خلافت الهی بعد از فراگیری معارف دینی، آباد ساختن زمین و نجات آن از هر گونه تباهی و تیرگی است. مقصود از زمین، گستره زیست بشر است. چنین محدوده پهنای از عمق دریا تا اوج سپهر و آسمان را در بر می‌گیرد. بنابراین فرهنگ زیست محیطی با مقام برین جانشینی خدا آمیخته است. آن کسی که به جای پالایش هوا، آن را می‌آلود و عوض مرمت زمین، آن را ویران می‌کند و به جای کاشت نهال به قطع درخت می‌پردازد و به جای سالم سازی دریا و صحرا از آلوده کردن آنها ابایی ندارد، چنین فارغ بی فروغی بی‌دریغ دروغ می‌گوید و خویشتن را خلیفه خدا می‌شمرد (جوادی، ۱۳۸۰). لازمه نماینده بودن انسان در زمین، تبعیت و پیروی او از هر چیزی است که مالک و خالق زمین به آن امر می‌کند. یعنی در واقع نماینده و وکیل باید به دستور کسی که این نمایندگی و وکالت را به او داده است، رفتار کند. یک نماینده باید در آن چه به او سپرده شده، همانند یک امانت دار الهی عمل کند. بنابراین زمین ملک خداست و آدمیان همه بندگان خدا هستند و این به معنای آن است که از دیدگاه اسلام هیچ فردی مالکیت مطلق و همیشگی ندارد. هیچ فردی حق ندارد در اموال خود، هر گونه که دلش خواست، تصرف کند، و یا آن را ضایع کند. مالکیت در بینش اسلام، شرایط و ضوابطی دارد. این ضوابط ضامن توسعه پایدار است. برخی از این شرایط عبارتند از: بهره‌برداری بهینه از طبیعت، حفظ آن و جلوگیری از هر گونه خرابی و ویرانی (غنیمی، ۱۳۶۹)، امانتی که به ما داده شده اگر نمی‌توانیم آبادتر تحویل نسل بعد دهیم خراب‌تر و ویران تر تحویل ندهیم.

وظایف انسان در حفظ و احیای محیط زیست طبیعی

قرآن مجید نگاه بسیار جالب و عمیقی به طبیعت دارد. مظاهر طبیعی را مخلوق خدا معرفی کرده و انسان را متوجه آن می‌سازد. "و من آیاته الیل والنهار و الشمس و القمر ... فصلت/۳۷ از نشانه‌های خداوند شب و روز و خورشید و ماه است. موجودات طبیعی از نظر قرآن کریم هر چند مخلوق و آفریده خدا هستند، موجوداتی بی روح و بی جان نیستند بلکه جان داشته و می‌توانند با طبیعت مأنوس شوند، به گفت‌وگو نشسته و نسبت به آن عشق بورزند. موجودات طبیعی از نظر قرآن مقدس هستند و هیچ‌گاه

برای به دست آوردن زمین از آسمان روی گرداند به جای آسمان به زمین اصالت داد و اکنون زمین را هم دقیقاً به دلیل نداشتن آسمان از دست می‌دهد (نصر، ۱۳۷۷).

روش بررسی

در این پژوهش معضلات و فجایع زیست محیطی در ایران و جهان مورد بررسی قرار گرفته و ریشه‌ها و عوامل آن‌ها مشخص شدند. اگرچه هر کدام از این فجایع زیست محیطی در شرایط متفاوت فنی و مدیریتی رخ داده ولی همگی در یک موضوع با هم اشتراک دارند. نگرش و طرز تلقی عاملین این فجایع به خلقت بر مبنای حرص و طمع و زیاده خواهی استوار است. آنها نه فقط برای سایر موجودات زنده حقی قابل نبوده، بلکه به حقوق انسان‌های دیگر هم به راحتی تجاوز می‌کنند. به نظر می‌رسد که با رعایت تعلیمات دینی می‌توان جلوی بسیاری از این فجایع را گرفت. بر این اساس آیات قرآن کریم و روایات مورد بررسی قرار گرفتند و برای تبیین آیات از بعضی روشهای معنی شناسی استفاده شد. در معنا شناسی توجه به خود زبان است و معنی شناس با مطالعه معنی به دنبال کشف چگونگی عملکرد ذهن انسان در درک معنا از طریق زبان است. در معنی شناسی شخص با مجموعه‌ای از نظریات و روشها مواجه می‌شود. در این پژوهش از معنی شناسی ساختگرا در چارچوب بافت زبانی استفاده شده است.

نتایج

انسان و محیط زیست

قرآن کریم سراسر جهان هستی را به زیبایی می‌ستاید و در این باره می‌فرماید: "الذی احسن کل شیء خلقه و بدأ خلق الانسان من طین". سجده/۷. انسان نیز در کمال زیبایی آفریده شده. "لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم". تین/۴. "فأحسن صورکم و رزقکم من الطیبات". غافر/۶۴. گرچه هر موجودی زیبا خلق شده، لیکن انسان چون می‌تواند خلیفه الهی شود، نسبت به مخلوقات دیگر از حسن زائدی برخوردار است که مخلوقات دیگر فاقد آن هستند. خداوند سبحان بعد از تبیین آفرینش انسان فرمود: "فتبارک الله أحسن الخاقین" زیبایی انسان گذشته از ظاهر آراسته و نظام‌مند او در گرو کرامت اوست. قرآن کریم درباره کرامت وی چنین فرموده است: "و لقد کرمنا بنی آدم و حملناهم فی البرّ و البحر و رزقناهم من الطیبات و فضلناهم علی کثیر ممن خلقنا تفضیلاً". اسراء/۷۰. کرامت انسان مرهون خلافت اوست زیرا جانشین موجود کریم از کرامت برخوردار است و خلیفه آن است که در تمام شئون علمی و

که در خلال دستورات و باید و نبایدهای شرع برای مسلمانان مشخص شده، اصلاح در زمین و اجتناب از فساد در آن است. آیات متعددی از قرآن کریم انسان را از فساد در زمین بر حذر داشته و به اصلاح در آن که همانا عمل صالح است امر می‌کند. از جمله در آیه ۵۶ اعراف می‌فرماید: "و لا تفسدوا فی الارض بعد اصلاحها....." در آیه بعدی از جمله مصادیق اصلاح زمین راه، باران، روئیدنی‌ها و درختان میوه دار ذکر می‌کند. بافت آیه نشان می‌دهد که منظور از فساد در زمین بعد از اصلاح آن با باران و روئیدنی‌ها ..... نابود کردن و از بین بردن محیط زیست است (طبرسی، ۱۴۱۲ق).

عمران و آبادی زمین یکی از وجوه اصلاح زمین است، چرا که یکی از اهداف مترتب بر فعالیت‌های انسان در زمین، عمران و آبادی آن است. چنانچه در آیه ۶۱ سوره هود می‌فرماید: "هو انشأکم من الارض و استعمرکم فیها ..... منظور از عمارت زمین، تأمین اصول زیست محیطی برای حیات است.

احکام اسلام درباره محیط زیست فراوان و متنوع است. انسان به موجب این احکام موظف است از آلوده کردن آب و خاک پرهیز نماید. او نه فقط موظف است به پدر و مادر خود مهربانی کند، بلکه باید درخت بکارد و حیوانات را با رأفت و مهربانی تربیت کند. از آنان حمایت کند و زیستگاه و آشیانه آنان را از تباهی و آلودگی حفظ نماید (نجفی، ۱۳۶۷ش). پیامبر اکرم کاشت درخت را صدقه ثواب آور دانست و در تشویق آن چنین فرمود: "ما من مسلم یغرس غرساً او یزرع زرعاً فیاکل منه انسان او طیر او بهیمه الا کانت له به صدقه" (محدث نوری، ۱۴۰۸ق). ثواب صدقه دادن از راه کاشت درخت بارآور اختصاص به بهره‌برداری بشر ندارد، بلکه هر مخلوقی اعم از حیوان، یا انسان از آن استفاده کند، عنوان صدقه بر آن منطبق خواهد شد. از آن حضرت چنین نقل شده است: هر کس نهالی بکارد تا میوه دهد، خداوند به مقدار میوه‌اش به او اجر می‌دهد (محدث نوری، ۱۴۰۸ق).

رسول گرامی اسلام فرموده اند: "ان قامت الساعة و فی ید احدکم فسیله فان استطاع ان لا یقوم الساعة حتی یغرسها فلیغرسها" (محدث نوری، ۱۴۰۸ق). اگر نشایی در دست یکی از شماست و قیامت در آستانه ظهور و مرگ شما قطعی است و کمترین مهلت برای کاشت آن دارید، از آن فرصت کوتاه کمک بگیرید و آن را کشت کنید. اهتمام اسلام به فضای سبز در متون دینی مشهود است. بنابراین درباره نگهداری درخت و آبیاری آن دستور رسیده و همچنین درباره پرهیز از قطع آن. از حضرت رسول

قداست و معنویت از آنها منفک نمی‌شود. همه اجزای طبیعت همواره تسبیح گوی حق هستند. "یسبح لله ما فی السموات و ما فی الارض...." جمعه/۱. قرآن کریم با صراحت می‌گوید: "و ان من شیء الا یسبح بحمده" اسراء/۴۴. همه موجودات تسبیح خدا می‌گویند. کوه و دشت و دریا و درختان که در نظر علوم تجربی موجوداتی گنگ و خاموش بوده که فقط به عنوان مواد خام و بهره‌برداری بی‌رحمانه انسان پدید آمده‌اند، از نظر اسلام درک و عاطفه دارند. رسول خدا (ص) با اشاره به کوه احد می‌فرماید: "هذا احد، جبل یحبنا و نحبه" این کوه احد است، ما را دوست می‌دارد و ما نیز آن را دوست می‌داریم. این کلمات نشان دهنده دوستی و الفت و هماهنگی موجود در قلب نخستین مسلمان حضرت محمد (ص) با طبیعتی است که ظاهری سخت و خشن دارد (سید قطب، ۱۴۰۰ق).

از نظر قرآن کریم طبیعت سخره بشر قرار گرفته است، ولی این بدان معنا نیست که بشر بدون هیچ قید و شرطی در تباه کردن آن آزاد باشد، بلکه انسان باید در محدوده قیود و شرایط قوانین الهی عمل کند و با توجه به این که او خلیفه خداوند است و قدرتی که از ناحیه خداوند به وی اعطا شده فقط برای زندگی موقت در زمین و نهایتاً بازگشت به سوی او است، به بهره‌برداری از طبیعت بپردازد. قدرتی که به بشر اعطا شده، مطلق نیست، بلکه محدود به قید مسئولیت است، آن هم نه فقط نسبت به خداوند، بلکه نسبت به همه آدمیان و بلکه نسبت به کل آفرینش (محقق داماد، ۱۳۷۱).

در واقعه نشت نفت در خلیج مکزیک، اگر مهندسان، طراحان و تصمیم گیران شرکت نفت بریتانیا بهره‌برداری از طبیعت آن هم در اعماق دریا برای خود قیودی قائل بودند و به اصل مسئولیت‌پذیری در مقابل طبیعت باور داشتند، هرگز چنین فاجعه‌ای به این وسعت و عظمت رخ نمی‌داد (USEPA, 2010).

حضرت علی (ع) فرمود: "اتقوا الله فی عبادته و بلائه فانکم مسؤلون حتی عن البقاع و البهائم" (ابن ابی الحدید، ۱۳۷۸ق). یعنی در میان بندگان خدا و شهرها بر پایه تقوا عمل کنید زیرا همه شما مسئول هستید حتی نسبت به بقعه‌ها و حیوانات. پس اطاعت کنید از فرمان الهی و گناه نکنید. در واقع در این حدیث هم به اصل مسئولیت اشاره شده و هم به وظیفه‌ای که از این اصل نشأت می‌گیرد. بدین‌سان که انسان در مقابل همه چیز و از جمله حیوانات و طبیعت اطراف خود مسئولیت دارد و باید در برخورد با محیط زیست و مردم تقوای الهی را رعایت کند. از جمله مهم‌ترین وظایفی

را نظیف، خود را خوشبو، خانه خود را نیکو و پیشگاه منزل خود را رفت و روب کند. امور یاد شده، حقوق و وظایف متقابل تمام شهروندان است. رسول گرامی اسلام فرمود: "من اماط عن طریق المسلمین ما یؤذیهم کتب الله له اجر قرآه اربعماه آیه کل حرف بعشر حسنت" (مجلسی، ۱۳۸۹ق). هر کس از راه مسلمانان چیزی را که باعث آزار رهگذر است برطرف کند، خداوند اجر خواندن چهار صد آیه قرآن را در دیوان عمل او ثبت می‌کند که ثواب قرائت هر حرف ۱۰ حسنه است. منظور از راه، فقط مسیر زمینی نیست، بلکه شامل معبر دریایی و هوایی نیز می‌شود. مقصود از چیزی که آزار می‌کند، خصوص موانع عبوری نیست، بلکه هر چه مایه اذیت عابران باشد و یکی از مزایای سلامت یا نشاط را از بین می‌برد، مانند بوی زباله، دود کارخانه، (جوادی آملی، ۱۳۸۰).

پیامبر اکرم فرمود: "ثلاث ملعون من فعلهن، المفوظ ظل النزال و المانع الماء المنتاب و ساد الطريق المسلوک" (جرعاملی، ۱۴۰۹ق). سه گروه هستند که در اثر سه کار ناروا مورد لعنت خداوند سبحان هستند. ۱- کسی که مکان عمومی، سایبان‌ها، پارک‌ها، محل نزول مسافران را آلوده کند. ۲- کسی که آب نوبه‌ای را به غضب بربرد. یعنی رعایت نوبت نکند. ۳- کسی که سد معبر کرده و مانع عبور عابران شود.

آیا با وجود این همه تأکید در امر نظافت شهری، رعایت حقوق شهروندان، توسعه فضاهای خدماتی عمومی مثل پارک، فضای سبز، استراحتگاه و حتی ایجاد سایبان برای آسایش عابران، نباید انتظار مشارکت صد در صدی شهروندان را در اداره شهرها و حفظ محیط زیست شهری کشور داشت. دیگر نباید زباله‌ای در معابر ریخته شود و فضای شهری همواره تمیز باشد. ریختن زباله در معابر و خیابان‌ها، سد معبر و تجاوز به حقوق شهروندان با این آموزه‌های دینی مغایرت دارد.

وظایف انسان در حفظ و حراست از موجودات، گونه‌های

جانوری و نوع زیستی

بسیاری از افراد حیوانات را بی‌زبان تصور کرده و خوار می‌انگارند و رفتارشان با حیوانات به گونه‌ای است که گویا آنها هیچ احساسی ندارند. اغلب با دیدی پست به آنها نگاه می‌شود و با آنها بدرفتاری می‌کنند. قرآن کریم و احادیث یادآور می‌شوند که سایر موجودات نیز مانند انسان‌ها جوامعی دارند و خداوند همان گونه که انسان را دوست دارد، موجودات دیگر را نیز دوست دارد. خداوند به همان روش که انسان‌ها را آفریده است، حیوانات را نیز آفریده و

(ص) نقل شده است: "من سقی طلحه او سدره فکانما سقی مومناً من ظمأء (مجلسی، ۱۳۸۹ق). یعنی هر کس درخت محتاج به آبیاری را سیراب کند، گویا انسان مومن تشنه را سیراب کرده است. در روایتی امام صادق (ع) به شدت از بریدن درختان نهی کرده و فرموده است: "لا تقطعوا الشمار فیصّب الله علیکم العذاب صبأً" (حر عاملی، ۱۴۰۹ق). هرگز درختان را قطع نکنید که خداوند عذاب شدیدی را بر شما فرود می‌آورد.

تعداد حوادث به اصطلاح طبیعی در سالهای اخیر در کشور رو به افزایش است. سیل گلستان در اثر بهره برداری بی رویه از جنگل و تخریب حوزه‌های آبخیز اتفاق افتاد. این عرصه‌ها در تولیدهرزآبه‌های سریع و در نتیجه تشدید فرسایش و ایجاد سیلاب‌های مخرب مؤثرند. جای بسی تعجب است که در کشور اسلامی ایران به جای کاشت درخت و احیای جنگل‌ها و مراتع، شاهد تخریب این عرصه‌ها هستیم، در حالی که در کشورهای اروپایی روز به روز به سطح جنگل‌ها افزوده می‌شود.

از امام صادق نقل شده است: "لا تطیب السکنی الا بثلاث، الهواء الطیب و الماء الغزیر العذب و الارض الخواره" (حر عاملی، ۱۴۰۹ق). زندگی بدون احراز سه عامل حیاتی گوارا نیست: هوای پاک و تمیز، آب فراوان و گوارا و زمین حاصلخیز و قابل کشت و زرع. یعنی لازم است درباره هوا، کیفیت بهره‌برداری از این امانت الهی و چیزهایی که آن را آلوده و بیمار می‌کند و چیزهایی که در پالایش و درمان آن مؤثر است و نحوه پالایش آن، کارشناسی دقیق شده و اجرا شود. همچنین لازم است درباره اصل آب گوارا، کیفیت انتفاع از این ذخیره‌های الهی و آلاینده‌های آن و اموری که در تطهیر و تنظیف آن مؤثر است و نحوه تصفیه آن، ابتکار فنی معمول شود. لازم است درباره اصل زمین حاصلخیز، کیفیت استفاده از این سفره گسترده الهی و اموری که آن را ویران و بیمار می‌کند، تحقیق و اقدامات لازم به عمل آید.

وظایف انسان در حفظ محیط زیست شهری

در روایات از آلوده کردن هوا، کوی و برزن و اماکن عمومی نهی شده و برای برطرف کردن آن ترغیب و امر شده است. چنان که امام جعفر صادق (ع) فرموده‌اند: "ان الله عزوجل اذا انعم علی عبد نعمه احب ان یری علیه اثرها، قیل و کیف ذلک قال: ینظف ثوبه و یطیب ریحته و یحسّن داره و یکسّن افئته ...." (مجلسی، ۱۳۸۹ق). یعنی: خداوند دوست دارد نعمتی که به بنده خود داد، اثر آن را ببیند. پرسیده شد: چگونه؟ فرمود: هر فردی جامه خود

منامه حتّی یصبح فلا تطرقه فی منامه حتّی یصبح و لا تأتوا الفرخ فی عشه حتّی یریش و یطیر ..... " (کلینی، ۱۳۶۵).

در روایات اسلامی به غذا دادن حیوانات سفارش شده است. یکی از یاران امام حسن مجتبی (ع) می‌گوید دیدم که حضرت غذا می‌خورند. پیش روی ایشان سگی نشسته بود. حضرت هر لقمه‌ای که می‌خورد به سگ نیز مثل آن را می‌داد. عرض کردم: ای فرزند رسول خدا اجازه می‌دهید سگ را دور کنم تا راحت‌تر باشید. فرمود: رهایش کن. من از خدا شرم دارم که موجود زنده‌ای به من نگاه کند و من بخورم در حالی که او را بی نصیب بگذارم (محدث نوری، ۱۴۰۸ ق). پیامبر اکرم فرمود: مردی از راهی می‌گذشت، تشنه شد، چاهی یافت و وارد آن شد و آب نوشید. وقتی بیرون آمد، سگی را دید که له له می‌زد و خاک (مرطوب) را می‌خورد. با خویش گفت: او هم مانند من تشنه است دوباره وارد چاه شد. کفشش را از آب پر کرد. آن را به دندان گرفت و از چاه بیرون آمد و سگ را سیراب کرد. خداوند نیز از وی سپاسگزاری کرد. پرسیدند مگر سیراب کردن چارپایان نیز پاداش دارد؟ فرمود: سیراب کردن هر تشنه‌ای پاداش دارد. همچنین فرمود: هر گاه سوار چارپایان گرسنه شدید، اگر زمین (محل عبور شما) بدون گیاه است، با شتاب از آن بگذرید و اگر سرسبز است، بایستید (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ ق).

علی (ع) نیز در حمایت از حیوانات فرمود: حیوانات را به دست چوپانی خیرخواه و مهربان، امین و حافظ که نه سختگیر باشد و نه ستمکار، نه تند براند و نه حیوانات را خسته کند، بسپار، .... به او سفارش کن تا بین شتر و نوزادش جدایی نیفکند. شیر آن را ندوشد تا به بچه‌اش زیانی وارد نشود. در سوار شدن بر شتران عدالت را رعایت کند. مراعات حال شتر خسته، یا زخمی را که سواری دادن برای او سخت است، بنماید. آنها را در سر راه به درون آب ببرد. از جاده‌هایی که در اطراف آن علفزار است به جاده بی‌علف نکشاند. هر چندگاه شتران را مهلت دهد تا استراحت کنند. هر گاه به آب و علفزار رسید، فرصت دهد تا علف بخورند و آب بنوشند (ابن ابی الحدید، ۱۳۷۸ ق).

عدالت خداوند حکم می‌کند که نظام هستی و تمام اجزای آن از جمله انسان، در یک رابطه تعادلی با هم باشند، بنابراین بر هم زدن این نظم باعث خلل در نظام هستی می‌شود. بر هم زدن تنوع زیستی، حذف، و یا انهدام گونه‌های جانوری و گیاهی، تخریب زیستگاه‌های گونه‌های جانوری و گیاهی همگی بر هم زنده تعادل اکولوژیکی است که در بطن خلقت قرار دارد. آیات و روایات به صور

انسان‌ها همان قدر نشانه قدرت آفرینندگی خداوند است که سایر موجودات. "و ما من دابه فی الارض و لا طائر یطیر بجناحیه الا امم امثالکم" (انعام، ۳۸) یعنی و هیچ جنبنده‌ای در زمین نیست و نه هیچ پرنده‌ای که با بال خود پرواز کند مگر آن که آنها گروه‌هایی مانند شما هستند...

خداوند در آیه ۱۹ سوره نمل از زبان سلیمان می‌فرماید: "رب او زعنی آن اشکر نعمتک التی انعمت علیّ و علی والدیّ و آن اعمل صالحاً ترضیه ..... " سلیمان وقتی سخن مورچه‌ای را شنید که از مورچگان دیگر خواست به مسکن‌های خود رفته تا سلیمان و سپاهیان وی به غفلت او را له نکنند، لبخندی زده و گفت: پروردگارا الهام فرما شکر نعمتی که به من و پدر و مادرم ارزانی داشتی بجا آورده و عمل صالحی انجام دهم که آنرا بپسندی .... به نظر می‌رسد عمل صالح در این بافت در رابطه با موجودات دیگر مصداق می‌یابد و عمل صالح به معنای رعایت حقوق موجودات دیگر در نظام طبیعت است. اگر در این آیه عمل صالح در ارتباط با مورچه مصداق یافته، همداری است بر این امر که کوچکترین موجودات در جهان هستی نیز حقوقی داشته و حقوقشان باید حفظ شود. به عبارت دیگر ما در قبال حفظ تنوع زیستی مسئول هستیم.

امام صادق (ع) در مورد حقوق حیوانات فرمودند: چهار پا بر صاحب خود شش حق دارد. بیش از طاقت حیوان از او کار نکشد، پشت حیوان را محلی که بر آن بنشینند و با دیگران سخن بگویند، قرار ندهد (بی جهت بر حیوان سوار نشود). هر گاه پیاده می‌شود به فکر تهیه علوفه و خوراک حیوان باشد. او را دشنام ندهد. به صورت حیوان نزند، زیرا او تسبیح خدای را می‌گوید: هر گاه به آب رسیدند، آب را بر او عرضه کند (حرعاملی، ۱۴۰۹ ق).

در روایات اسلامی فحش، دشنام و آزار رساندن به حیوانات نهی شده است. در سیره علی (ع) آمده است (آنه یکره سبّ البهائم دشنام دادن به حیوانات را ناپسند می‌شمرد) (محدث نوری، ۱۴۰۸ ق). نقل است که رسول خدا از جایی می‌گذشت، مشاهده کرد افرادی مرغ زنده‌ای را نشانه گرفته و با سنگ می‌زنند، بسیار برافروخته شد. خطاب به آنها فرمود: آنان کیانند که رحمت خدا از آنان دور باد (محدث نوری، ۱۴۰۸ ق). در روایتی پیامبر اکرم (ص) از تحریک حیوانات و به جان هم انداختن آنها نهی فرموده‌اند. "نهی رسول الله (ص) عن تحریش البهائم" (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ ق) و نیز تخریب و دست زدن به لانه پرندگان و از حمله شبانه به آنها در لانه هایشان منع فرمود: "لا تأتوا الفراخ فی اعشاشها و لا الطیر فی

هیچ نسلی اجازه ندارد از طبیعت به نفع خود استفاده‌هایی بی جا کرده و آن را فرسوده، ضایع و آلوده کند. چنین رفتاری مغایر چیزی است که خداوند از ما خواسته است. لازمه امانت‌داری این است که همچنان که ما این محیط را پاک و سالم از نسل‌های پیش تحویل گرفته‌ایم، پاک و سالم به نسل بعد خود بسپاریم.

۳- از منظر قرآن کریم همان‌طور که انسان دارای کرامت است، همه‌ی موجودات طبیعت نیز مقدس‌اند زیرا همه‌ی اجزای طبیعت تسبیح گوی حق هستند. بر این اساس، انسان در مقابل همه چیز، از جمله حیوانات و طبیعت اطراف خود مسئولیت دارد. مهم‌ترین وظیفه انسان در قبال طبیعت اصلاح در زمین و اجتناب از فساد در آن است. یکی از وجوه اصلاح زمین، عمران و آبادی است. منظور از عمران در زمین تأمین اصول زیست محیطی برای حیات همه موجودات زنده است. احکام اسلام درباره محیط زیست فراوان و متنوع است. انسان به موجب این احکام موظف است از آلوده کردن آب و خاک و هوا پرهیز کرده، درخت کاشته و با حیوانات با رأفت و مهربانی رفتار کرده، از آنان حمایت کند و تنوع زیستی را برهم نزند.

۴- لازم است رسانه‌ها و جوب حفظ محیط‌زیست از دیدگاه قرآن کریم و فرهنگ اسلامی را در قالب برنامه‌های هنری بخصوص در برنامه‌های کودک آموزش دهند تا بچه‌ها از اوان کودکی با فرهنگ اسلامی در حفظ محیط‌زیست آشنا شوند.

۵- اگر با وجود تأکیدات دین مبین اسلام بر پاکیزگی، نظافت، رعایت حقوق طبیعت و تمامی زیست‌مندان آن، باز هم شاهد ناهنجاری‌های زیست‌محیطی در کشورمان هستیم؛ شاید به این دلیل است که مردم و مسئولان از آموزه‌های دینی یا آگاهی ندارند و یا اگر آگاهی دارند به آنها عمل نمی‌کنند. به عبارت دیگر دیندانی لزوماً با دینداری مترادف نیست.

گونگون به رعایت حقوق تمامی موجودات زنده و حفظ و حراست از جوامع آنها به عنوان عمل صالح نام برده است. به عبارت دیگر آیات و روایات تنوع زیستی را جزئی لاینفک از نظام هستی می‌داند.

بحث و نتیجه‌گیری

۱- بحران محیط زیست، مشکل اصلی و دغدغه خاطر بشریت امروز را تشکیل می‌دهد. مواجهه خشن و بی‌رحمانه با طبیعت در قرون اخیر ناشی از انگیزه توسعه طلبی، فزون خواهی و بهره‌وری بی رویه از منابع اولیه است، آلوده کردن دریاها، سوزاندن جنگل‌ها، گرم شدن آب و هوای کره زمین و تخریب لایه اوزون، سرانجام او را از خواب غفلت بیدار کرده است. ناله معصومانه پرندگان رو به زوال در اثر شکار مترفانه، انقراض گونه‌های زیستی، خاموشی نفس مرغان هوایی، مرگ و میر ماهیان و نهنگ‌های دریایی، تخریب وسیع زیستگاهها و خشک شدن محیط‌های آبی زنگ خطر جدی برای ادامه حیات در این کره مسکون است. این فجایع از پیامدهای زیاده طلبی و سرانجام زندگی سلطه جویانه و انحصار گرایانه‌ای می‌باشد که گویی حیات هیچ مخلوق دیگری روی کره خاکی اهمیتی ندارد.

۲- راهکار نهایی این بحران و ایجاد روحیه مسئولیت پذیری برای حفاظت از محیط زیست، توجه به تعالیم دینی و رهنمودهای اسلامی است. از منظر قرآن کریم مالک و خالق یگانه، طبیعت و مخلوقات خداست. انسان خلیفه خدا بر روی زمین است. خلیفه و نماینده بودن انسان به طور طبیعی اقتضا می‌کند که تصرف او در زمین همانند تصرف امانت‌دار در امانت باشد. زمین از آن خدا و مردم همه بندگان او هستند. بنابراین، برای هیچ کس مالکیت دائمی قرار داده نشده است. طبیعت و محیط زیست در همه ابعاد خود ملک خاص هیچ یک از نسل‌های بشری نیست، تا هر طور که خواست در آن تصرف کند. محیط و طبیعت میراث همه بشر و پشتوانه و اعتبار دائمی همه انسان‌هاست که از نسلی به نسل دیگر به ارث می‌رسد.

منابع مورد استفاده

ابن ابی الحدید. ۱۳۷۸. ق. شرح نهج البلاغه، خطبه ۱۶۷ و نامه ۲۵ تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، انتشارات دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم،

اداره کل قوانین مجلس شورای اسلامی. ۱۳۸۸. کمیسیون کشاورزی، آب و منابع طبیعی، دوره هشتم - سال دوم - گزارش شماره ۱۱

اداره کل قوانین مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰. دوره هشتم، سال چهارم، شماره ثبت ۵۷۹، ۶/۲

جوادی آملی، ع. ۱۳۸۰. فرهنگ زیست محیطی با مقام برین جانشینی خدا آمیخته است، همایش بین‌المللی محیط زیست، دین و فرهنگ، صفحات ۵۸ و ۶۴

شیخ صدوق. ۱۴۱۳. ق. من لایحضره الفقیه، قم، انتشارات جامعه مدرسان، جلد ۲ ص ۲۹۰ و جلد ۴ ص ۶۰

- طبرسی، ف. ۱۴۱۲. ق. مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه التاریخ العربی، جلد ۴ ص ۵۳۳،
 عاملی، ح. ۱۴۰۹. ق. وسائل الشیعه، مؤسسه آل البیت قم، جلد ۱ ص ۳۲۵، جلد ۸ ص ۳۵۱ و جلد ۱۹ ص ۳۹
 غنیمی، زالدین، ع. م. ۱۳۶۹. تربیت زیست محیطی اسلام و حمایت محیط زیست دریایی از آلودگی، سازمان تربیت و فرهنگ و علوم عربی، ص ۷۳
 فی ظلال القرآن، س. ق. ۱۴۰۰. ق. دار الشروق، جلد ۱ ص ۲۶
 کلینی، م. ۱۳۶۵. اصول کافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، جلد ۶ ص ۲۱۶
 مجلسی، م. ب. ۱۳۸۹. ق. بحار الانوار، طهران، المکتبه الاسلامیه، جلد ۷۶ ص ۱۷۶ و جلد ۳ ص ۱۱۳.
 محقق داماد، م. ۱۳۷۱. طبیعت و محیط زیست انسان از دیدگاه اسلام، تهران، رهنمون (نشریه مدیرسه عالی شهید مطهری)، ش ۲ و ۳، ص ۲۸۲.
 نجفی، م. ح. ۱۳۶۷. جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، قم، المکتبه الاسلامیه، جلد ۲، صفحات ۶۶ و ۶۷
 نصر، س. ح. ۱۳۷۷. دین و بحران زیست محیطی، ترجمه محسن مدیر شانه چی، مجله نقد و طنز، سال پنجم، شماره ۱ و ۲،
 نوری، م. ۱۴۰۸. ق. مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آل البیت، جلد ۳ ص ۴۶۰ و جلد ۸ صفحات ۲۶۱، ۲۹۵ و ۳۰۳
- Amoco Cadiz, .2012. <http://greennature.com/article219.html>.
- Ashton, Thomas S. 1948. The Industrial Revolution (1760-1830). Oxford University Press.
- Bhopal, .2012. <http://www.unioncarbide.com/>
- Chernobyl, .2012. <http://www.chernobyl.co.uk/>
- London Smog, .2012. BBC news, London University.
- Lomborg, B. 1998. The Skeptical Environmentalist - Measuring the Real State of the World. Cambridge University Press, United Kingdom.
- McKinney, M.L., R.M., Schoch. 2003. Environmental Science: Systems and Solutions, Third Edition Jones and Bartlett Publishers, Sudbury Massachusetts.
- Seveso, .2012. <http://www.unu.edu/unupress/unupbooks/uu211e/uu211e09.htm>.
- United States Environmental Protection Agency (USEPA). 2010. Deepwater Horizon Response.